

МІЖСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ ПРИ ТЮТЮНОПАЛІННІ В СІМ'Ї

© Крамченкова В. О., 2014
<http://orcid.org/0000-0003-1179-8540>

У статті розглядається міжособистісний конфлікт при тютюнопалінні в сім'ї. Виявлено чотири варіанти ставлення до куріння: повне неприйняття, амбівалентне, ліберальне та неадекватне ставлення, які по-різному представлені в сім'ях, де палить один чи обидва шлюбні партнери. Виявлено, що куріння як сімейний стресор, стимулює механізми сімейного та особистісного захисту, результатом якого є ставлення до куріння, що обумовлює психоемоційний стан особистості. Показано особливі риси подружнього конфлікту у залежності від ставлення до куріння. Доведено, що за умов неадекватного ставлення до паління в сім'ї створюється когнітивна структура особистості та стійка система міжособистісних взаємин, яка підтримує адиктивну поведінку та стимулює відтворення тютюнопаління.

Ключові слова: сім'я, міжособистісний конфлікт, подружні стосунки, тютюнопаління, ставлення до куріння.

Крамченкова В. А. Межличностной конфликт при табакокурении в семье.

В статье рассматривается межличностной конфликт при табакокурении в семье. Выявлены четыре варианта отношения к курению: полное неприятие, амбивалентное, либеральное и неадекватное отношения, которые по-разному представлены в семьях, где курит один или оба брачных партнера. Виявлено, что курение как семейный стрессор, стимулирует механизмы семейной и личностной защиты, результатом которой является отношение к курению, которое обуславливает психоемоциональное состояние личности. Показаны специфические черты супружеского конфликта в зависимости от отношения к курению. Доказано, что при условиях неадекватного отношения к курению в семье формируется когнитивная структура личности и стойкая система межличностных взаимоотношений, которая поддерживает аддиктивное поведение и стимулирует воспроизводства табакокурения.

Ключевые слова: семья, межличностной конфликт, супружеские отношения, табакокурение, отношение к курению.

Kramchenkova V.A. The interpersonal conflict when smoking in the family.

The article is devoted to the study of interpersonal conflict in the marriage in families of smokers. Empirical study the characteristics of marital conflict, depending

on the attitude to smoking was conducted in two phases. In the first stage using a structured interview was determined attitude to smoking. In the second stage the features of marital conflict, depending on the attitude to smoking in the family were investigated. The family-induced state, the character of interaction of marriage in conflict and style of behavior in conflict situations were defined.

Revealed four variants attitude to smoking: complete rejection ambivalent, liberal and inadequate. In families where one spouse smokes presented all variants attitude were presented uniformly. In families where both spouse smoking dominated liberal attitude. Indicators of negative conditions in families of smokers are associated with attitude to smoking- the more negative attitude, the worse the family due to the psycho-emotional state, which reflects the situation of the intrapersonal cognitive conflict and its solution by the liberalization of attitudes to smoking. Depending on the attitude to smoking marital conflict has characteristic features, namely the conflict manifests itself in specific areas of marital interaction, and the method of conflict resolution is implemented in a specific style of behavior.

Smoking as a family stressor stimulates the mechanisms of family and personal defense, resulting in attitude to smoking. Loyalty to smoking is a pathological adaptation to stress unconscious effort to preserve of family cohesion, the manifestation of affiliation. In the families where there is inadequate attitude to smoking a balanced personality and the cognitive structure of interpersonal relationships system that supports addictive behavior and stimulates reproduction smoking are formed.

Key words: *family, interpersonal conflicts, marital relationships, smoking, attitude to smoking.*

Постановка проблеми. Проблема тютюнопаління в сучасній Україні є напруженою та соціально важкою. Відомо, що паління, як форма адиктивної поведінки, формується і функціонує на різних рівнях: фізіологічному, поведінковому, особистісному і мікросоціальному. Не дивлячись на суспільні програми запобігання вживанню тютюну в Україні, відношення до паління на інтрапсихичному та інтерперсональному рівні характеризується яскраво вираженою амбівалентністю - наявністю умовно-позитивного і негативного сенсів. Найважливішою мікросоціальною системою інтерперсональних стосунків, яка впливає на поведінку індивіда, є сім'я, тому до чинників, що визначають як особливості адиктивної поведінки, так і психологічний стан особистості, відноситься сам феномен відношення до паління у сім'ї, а також феномени міжособистісної взаємодії і спілкування, зокрема сімейний конфлікт.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження питань феноменології, типології, динаміки та психотерапії нікотинизму представлено роботами І. Сосіна, Г. Андрух, В. Менделевич, Т. Воробйової, П. Волошина,

В. Смирнова, А. Чучаліна Психологічні аспекти тютюнопалання розглядаються у роботах, що присвячені мотивам паління та відмови від нього (Л. Шпилея, Г. Старшенбаум, В. Битенський), профілактиці куріння серед дітей та молоді (А. Александров, Г. Масленникова).

Сімейні конфлікти є найменш вивченими серед усіх різновидів соціальних конфліктів. Питанням сімейних конфліктів присвячені праці В. Сисенко, И. Голоду, Н. Юркевича, М. Соловйова, С. Седельникова, Т. Гурко, Н. Римашевської, Н. Наричина, Н. Гришиної, А. Шмелева, А. Анцупова. У роботах цих авторів знайшли віддзеркалення окремі питання конфліктів в сім'ї, зокрема, причини конфліктів, форми конфліктної взаємодії і знаходження шляхів їх вирішення[1; 2; 4]. Н. Малярєва показала роль конфлікту у функціонуванні сімейної структури, А. Тартаковський описав конфлікти у сфері шлюбно-сімейних стосунків і запропонував основні шляхи їх усунення. А. Волкова описує сімейні конфлікти з точки зору психологічного консультування, В. Левкович і О. Зуськова застосували соціально-психологічний підхід до вивчення подружніх конфліктів, В. Сисенко проаналізував один з типів сімейних конфліктів - подружній, виділивши причини його виникнення, а А. Тащева розглянула атрибутивні процеси в подружніх конфліктах[2; 3]. Не дивлячись на те, що джерелами подружнього конфлікту можуть виступати шкідливі звички і пов'язані з ними наслідки, особливості міжособистісного подружнього конфлікту при тютюнопалінні у сім'ї вивчені недостатньо та потребують наукової розробки.

Мета дослідження – визначення особливостей подружнього конфлікту у залежності від ставлення до тютюнопаління в сім'ї.

Виклад основного матеріалу.

Розгляд різних підходів, поглядів і визначень поняття конфлікту та їх узагальнення, дозволили визначити, що міжособистісний конфлікт - це різні види протидії, протиборства сторін з приводу розузгодження істотно значущих для них цілей, інтересів, цінностей, установок, а також усвідомлена практична діяльність по подоланню цих протиріч. У багатьох дослідженнях підкреслюється важливість спілкування і відкритості для позитивного вирішення конфлікту будь-якого порядку, особистісно-орієнтованого діалогу для встановлення гармонійних стосунків між подружжям [1; 2; 3].

Емпіричне дослідження міжособистісного подружнього конфлікту при тютюнопалінні в сім'ї проводилося у два етапи. На першому етапі за допомогою структурованого інтерв'ю визначалося ставлення до куріння у досліджуваних сім'ях. У дослідженні прийняли участь 104 подружні пари де один чи обидва партнера курять (208 респондентів).

На другому етапі було досліджено особливості подружнього конфлікту у залежності від ставлення до паління у сім'ї за допомогою психологічного тестування за методиками «Сімейно-обумовлений стан» Е. Ейдемиллера та В. Юстицькіса, «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» Ю. Альшиної та Л. Гозмана, «Стильповедінки у конфліктних ситуаціях» К. Томаса (адаптований Н. Гришиною) [5; 6]. Методика «Сімейно-обумовлений стан» спрямована на з'ясування психотравмуючих станів: загального незадоволення, нервово-психічної напруги і сімейної тривожності, які характеризують самопочуття респондента в сім'ї. Опитувальник «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» дозволяє виявити найбільш конфліктні сфери подружніх стосунків, міру згоди (чи незгоди) в конфліктних ситуаціях, рівень конфліктності в парі. Тест К. Томаса призначений для вивчення схильності до конфліктної поведінки, до певних стилів міжособистісної взаємодії при вирішенні конфліктної ситуації, адаптаційних і комунікативних особливостей особистості. Статистична обробка даних проводилася із застосуванням методів параметричного порівняння середніх величин за t – критерієм Ст'юдента.

Результати структурованого інтерв'ю, спрямованого на вивчення ставлення до куріння представлено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл досліджуваних за ставленням до куріння

Ставлення до куріння	Куріння у подружжя				Всього по виборці	
	Курить один з партнерів		Курять обидва партнери			
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Повне неприйняття	19	9,13	0	0,00	19	9,13
Амбівалентне	27	12,98	15	7,21	42	20,19
Ліберальне	28	13,46	68	32,69	96	46,15
Неадекватне	30	14,42	21	10,10	51	24,52
Всього	104	50,00	104	50,00	208	100,00

За результатами аналізу ставлення до куріння в узагальненому вигляді може бути представлено наступними чотирма варіантами:

1. повне неприйняття – куріння під заборною, курці в сім'ї засуджуються. Таке відношення виявлене у 9,13% в цілому по виборці;
2. суперечливе (амбівалентне) ставлення – до куріння сторонніх людей відношення байдуже, але куріння в сім'ї є неприпустимим. Цей варіант визначено у 20,19% респондентів;
3. ліберальне ставлення, яке передбачає водночас співіснування формального осуду і прихованого дозволу куріння. Діагностовано у 46,15% досліджуваних;
4. неадекватне ставлення, що характеризується позитивним відношенням до куріння, поглядом на куріння як на звичку, особисту справу кожного, яку не потрібно придушувати чи приховувати, суспільна та особиста шкода куріння припинюється. Такий варіант виявлено у 24,52% респондентів.

В сім'ях, де палить один зі шлюбних партнерів виявлено усі чотири варіанти ставлення до куріння. Найчастіше зустрічається неадекватне ставлення (14,42%), найрідше – повне неприйняття (9,13%). Слід зазначити, що досліджувані, у яких виявлено ставлення до куріння за типом «повне неприйняття», не палять, але мають підпорядковане (залежне) положення та низький особистісний вплив у сімейному житті. В сім'ях де обидва з подружжя палять, домінує ліберальне відношення до куріння (46,15%), найменш представленим є амбівалентне ставлення (7,21%). Ставлення за типом «повне неприйняття» не виявлено, що обумовлено дією механізмів психологічного захисту.

Результати першого етапу дослідження дозволили розподілити респондентів на наступні дослідницькі групи:

- група респондентів з повним неприйняттям куріння (N=19);
- група із амбівалентним ставленням (N=42);
- група з ліберальним ставленням (N=96);
- група з неадекватним ставленням (N=51).

Показники сімейно-обумовлених станів, які є психоемоційними проявами, як відкритого, так і латентного сімейного конфлікту, представлено на рис. 1.

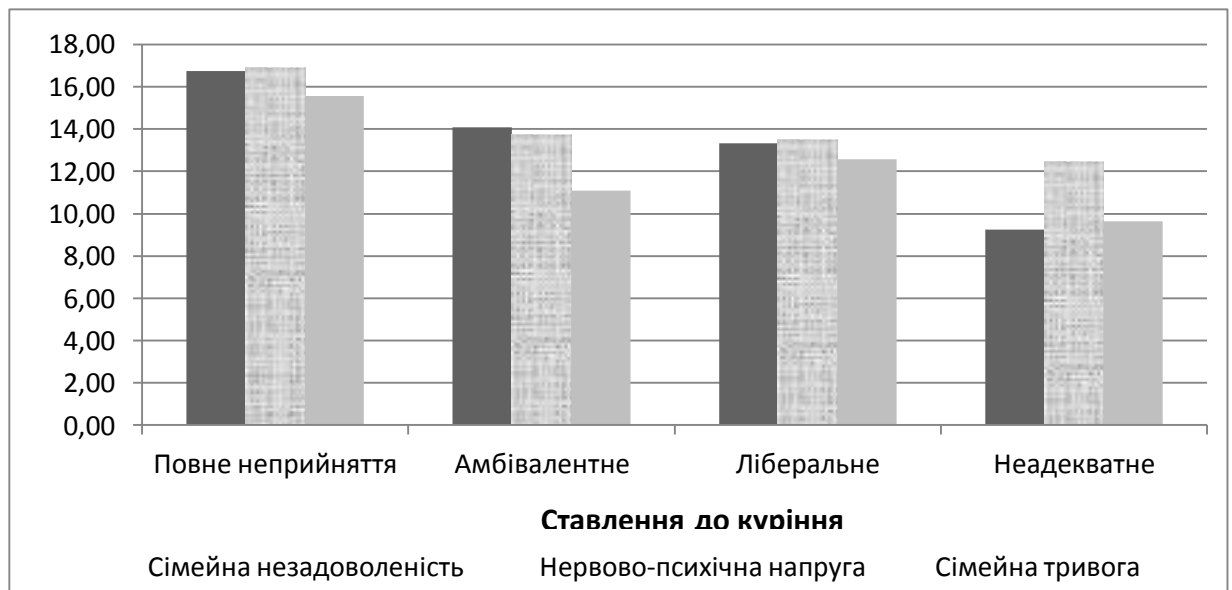

Рис.1. Сімейно-обумовлені психоемоційні стани в залежності від ставлення до куріння

Як показують отримані дані, показники негативних станів у сім'ях при тютюнопалінні пов'язані зі ставленням до куріння – чим більш негативне ставлення, тим гірше сімейно-обумовлений психоемоційний стан. Виявлену закономірність можна пояснити з точки зору когнітивної психології (Ф. Хайдер, Т. Ньюком, Л. Фестингер), в основі якої лежить ідея балансу та когнітивної атрибуції. Особистість прагне до збалансованості, відсутності протиріч у когнітивному полі та емоційні проявах, і її потребою є пошук причин для пояснення власної поведінки та дій інших, особливо близьких людей. Когнітивний дисбаланс викликає стрес, психоемоційну напругу і потребує психологічних зусиль спрямованих на відновлення балансу.

Когнітивна структура суб'єкта буде збалансованою за умов позитивного ставлення до того, що люблять друзі, та негативного ставлення до того, що подобається ворогам. Коли дві людини позитивно сприймають одне одного й будують якість ставлення до особи або об'єкту, у них виникає «симетрія орієнтацій», тобто тенденція розвивати подібне ставлення щодо явищ соціального оточення, зокрема куріння. При цьому розвиток подібних орієнтацій пов'язаний із розвитком міжособистісних стосунків (Т. Ньюком). Для усунення дисбалансу, який виникає внаслідок протиріччя між позитивним ставленням до шлюбного партнера та негативним ставленням до куріння, необхідне змінити або негативне ставлення до куріння на лояльне, або позитивне ставлення до подружжя на негативне, що стимулює сімейний

конфлікт чи навіть розірвання стосунків. Отже, виявлені особливості сімейно-обумовлених психоемоційних станів подружжя при тютюнопалінні у сім'ї відбивають ситуацію внутрішньо особистісного когнітивного конфлікту та його вирішення шляхом лібералізації ставлення до куріння.

Аналіз різновидів сімейно-обумовлених станів показує, що рівень сімейної незадоволеності достовірно вищий у досліджуваних із повним неприйняттям та амбівалентним ставленням до куріння, що проявляє стан фрустрації. Показники сімейно-обумовленої нервово-психічної напруги мають достовірні відмінності для групи респондентів зі ставленням до куріння за типом «повне неприйняття». Респонденти цієї групи характеризуються внутрішнім конфліктом, що пов'язаний із ситуацією тютюнопаління у сім'ї. Сімейна тривога, яка виявляється у страхах та побоюваннях, що стосуються, членів родини, почутті безпорадності й відчутті нездатності втручатися в хід подій у родині також достовірно вища у досліджуваних із повним неприйняттям палання.

Не дивлячись на найбільшу адекватність ставлення до куріння за типом «повне неприйняття», у сім'ях де палять, таке ставлення існує за умов дисфункціональних напружено-дисоційованих подружніх взаємин, вираженої асиметрії домінування - афіліації, стану особистісної або соціальної залежності одного з партнерів, який обумовлює відкритий або латентний сімейний конфлікт та підвищення негативних сімейно-обумовлених психоемоційних станів.

Таким чином, можна стверджувати, що куріння як сімейний стресор, що порушує гомеостаз сім'ї, стимулює механізми сімейного копінга та особистісного захисту, результатом якого є ставлення до куріння. Тобто лояльність до куріння (ліберальне та неадекватне ставлення) є патологічною адаптацією до стресу, несвідомими зусиллями щодо збереження (або збільшення) сімейної згуртованості, прояв афіліації.

Вивчення взаємодії у конфліктних ситуаціях дає змогу охарактеризувати найбільш конфліктні сфери в подружніх взаєминах у сім'ях при тютюнопалінні. Як показано в таблиці 2, рівень конфліктності у взаєминах з родичами в групі з неадекватним ставленням до куріння достовірно нижче ніж в групах з амбівалентним і ліберальним ставленням. В сфері виховання дітей показники конфліктності в групі з амбівалентним ставленням достовірно вище

ніж в групах з ліберальним та неадекватним ставленням. Конфліктність у наслідок проявів прагнення до автономії при амбівалентному ставленні має достовірно вищі показники ніж в інших групах. Порушення рольових очікувань в групі з ліберальним ставленням до куріння достовірно більш конфліктна сфера ніж в групах з неадекватним і амбівалентним ставленням. Конфліктність на тлі розузгодження норм поведінки найбільша в групах з повним неприйняттям та ліберальним ставленням до паління. Домінування шлюбного партнера є джерелом конфлікту в групах амбівалентним ставленням та повним неприйняттям куріння. Показники конфліктності обумовленої проявами ревнощів достовірно відрізняються лише між групами з амбівалентним та неадекватним ставленням. Рівень конфліктності у сфері відношення до грошей у групі із амбівалентним ставленням значно вищий ніж в групах з неадекватним та ліберальним ставленням до куріння.

Таблиця 2.

Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях в залежності від ставлення до куріння

Сфери конфлікту	Показники взаємодії у конфліктних ситуаціях за групами з різним ставленням до куріння (M±m)			
	Повне неприйняття	Амбівалентне	Ліберальне	Неадекватне
Взаємини з родичами	0,03±0,25	-0,41±0,06 [^]	-0,49±0,05 [^]	0,02±0,00
Виховання дітей	0,07±0,26	-0,45±0,07 ^{#^}	0,38±0,04	0,31±0,04
Прояви прагнення автономії	0,21±0,22*	-0,51±0,08 ^{#^}	0,20±0,02 [^]	-0,01±0,00
Порушення рольових очікувань	-0,54±0,26	0,08±0,01 [#]	-0,41±0,04 [^]	-0,09±0,01
Розузгодження норм поведінки	-0,47±0,20* [^]	0,18±0,03 [#]	-0,35±0,04 [^]	0,27±0,04
Прояви домінування	-0,63±0,15 [#]	-0,83±0,13 ^{#^}	-0,07±0,01	-0,25±0,03
Прояви ревнощів	0,06±0,20	-0,15±0,02 [^]	0,09±0,01	0,26±0,04
Відношення до грошей	-0,05±0,14	-0,46±0,07 ^{#^}	-0,09±0,01	-0,19±0,03

Примітка: P<0,05 по відношенню до:* – групи з амбівалентним ставленням; # – групи з ліберальним ставленням, ^ – групи з неадекватним ставленням до куріння.

Аналіз конфліктності у подружніх стосунках за групами показує, що для досліджуваних зі ставленням до куріння за типом «повне неприйняття» найбільш конфліктними сферами є прояви домінування шлюбного партнера ($-0,63 \pm 0,15$), порушення рольових очікувань ($-0,54 \pm 0,26$) та розузгодження норм поведінки ($-0,47 \pm 0,20$), що може бути обумовлено асиметрією домінування-афіліації. При амбівалентному ставленні до куріння кількість конфліктних сфер підвищується – конфліктними виявляються прояви домінування ($-0,83 \pm 0,13$), прагнення автономії ($-0,51 \pm 0,08$), виховання дітей ($-0,45 \pm 0,07$), взаємини з родичами ($-0,41 \pm 0,06$), відношення до грошей ($-0,46 \pm 0,07$) та прояви ревності ($-0,15 \pm 0,02$), що пов'язане з актуальним когнітивним конфліктом та спробою його вирішення шляхом керування поведінкою шлюбного партнера. Респонденти із ліберальним ставленням до куріння конфліктними вважають взаємини з родичами ($-0,49 \pm 0,05$), порушення рольових очікувань ($-0,41 \pm 0,04$) та розузгодження норм поведінки ($-0,35 \pm 0,04$), що визначається прагненням до збереження соціально схвалюваного образу сім'ї. Досліджувані із неадекватним ставленням до паління характеризуються більш низьким рівнем подружньої конфліктності, конфліктними є лише прояви домінування ($-0,25 \pm 0,03$) та відношення до грошей ($-0,19 \pm 0,03$). За умов неадекватного ставлення до паління в сім'ї створюється збалансована когнітивна структура особистості та стійка система міжособистісних взаємин, яка підтримує адиктивну поведінку та стимулює відтворення тютюнопаління.

Різні теорії виділяють в якості ведучих різні аспекти конфлікту: причини, що породжують його, сам процес його протікання, стереотипи поведінки людей, конструктивні і неконструктивні стилі поведінки, негативні і позитивні наслідки. Постійно вирішуючи розбіжності і конфліктні ситуації, подружжя не лише долає негативні сторони конфлікту, але і реалізує його позитивні функції, а саме розрядку напруженості, отримання нової інформації про партнера, стимулювання до змін і розвитку. Таким чином, оцінка значення конфлікту залежить від обраного подружжям виходу з конфліктної ситуації і рішення конфлікту.

При аналізі стилю поведінки подружжя у конфліктних ситуаціях ми спиралися на двохмірну модель К. Томаса, основними вимірами якої є кооперація, як увага до інтересів інших, і напористість, як прагнення захисту власних інтересів. Відповідно до цих двох основних вимірів виділяють наступні

способи регулювання конфліктів: суперництво (конкуренція) як прагнення добитися задоволення своїх інтересів в збиток іншому; пристосування, що означає в протилежність суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення, для якого характерно як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Результати дослідження стилю поведінки подружжя у конфліктній ситуації представлено у таблиці 3. Як свідчать результати дослідження стиль поведінки подружніх пар у конфліктних ситуаціях відрізняється в залежності від ставлення до куріння, за винятком показників співпраці. Показники суперництва достовірно вищі в групах з амбівалентним та неадекватним ставленням. Стиль компромісу найбільш виражений в групі досліджуваних з ліберальним, а стиль уникнення – в групах з неадекватним та амбівалентним ставленням. Показники стилю пристосування найвищі при повному неприйнятті та ліберальному ставленні до паління.

Таблиця 3

Показники стилю поведінки у конфліктних ситуаціях у залежності від ставлення до куріння

Ставлення до куріння	Показники стилю поведінки у конфлікті (M±m)				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникання	Пристосування
Повне неприйняття	6,89±0,30* [#] ^	4,74±0,40	5,74±0,55 [#]	4,00±0,36*^	8,63±0,32*^
Амбівалентне	8,24±1,29 [#]	4,52±0,71	5,81±0,91 [#] ^	7,12±1,11 [#]	4,31±0,67 [#]
Ліберальне	4,22±0,43^	4,98±0,51	7,86±0,81^	5,02±0,52^	7,98±0,82
Неадекватне	8,14±1,15	4,73±0,67	4,49±0,64	8,73±1,23	3,98±0,56

Примітка: P<0,05 по відношенню до: * – групи з амбівалентним ставленням; [#] – групи з ліберальним ставленням, ^ – групи з неадекватним ставленням до куріння.

При повному неприйнятті куріння домінуючим є стиль пристосування ($8,63 \pm 0,32$), що характеризує поступливість (табл. 3). Досліджувані погоджуються на варіант розв'язання конфлікту, який пропонує партнер, навіть не намагаються відстоювати власні інтереси, що заважає внутрішньому комфорту особистості та стимулює негативні сімейно-обумовлені психоемоційні стани, тому що партнер не схильний оцінити зроблені йому поступки. При амбівалентному та неадекватному ставленні до куріння переважає суперництво ($8,24 \pm 1,29$ та $8,14 \pm 1,15$ відповідно) та уникнення ($7,12 \pm 1,11$ та $8,73 \pm 1,23$ відповідно). Отримані результати свідчать на користь прагнення досліджуваних до влади, задоволення власних інтересів за рахунок інтересів інших, при цьому якщо домінування не можливе просто ухиляються від вирішення конфлікту. При ліберальному ставленні до куріння найбільш виражені стилі пристосування ($7,98 \pm 0,82$) та компромісу ($7,86 \pm 0,81$), тобто повної чи часткової поступки, очікуючи того самого від іншої сторони.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Виявлено чотири варіанти ставлення до куріння: повне неприйняття, суперечливе (амбівалентне), ліберальне та неадекватне ставлення. В сім'ях, де палить один зі шлюбних партнерів рівномірно представлено усі варіанти ставлення, в сім'ях, де палять обидва – домінує ліберальне ставлення. Показники негативних станів у сім'ях при тютюнопалінні пов'язані зі ставленням до куріння – чим більш негативне ставлення, тим гірше сімейно-обумовлений психоемоційний стан, що відбиває ситуацію внутрішньоособистісного когнітивного конфлікту та його вирішення шляхом лібералізації ставлення до куріння. В залежності від ставлення до куріння подружній конфлікт має особливі риси, а саме, конфліктність виявляється у характерних сферах подружньої взаємодії, а спосіб вирішення конфліктних ситуацій реалізується у специфічних стилях поведінки.

Куріння як сімейний стресор, стимулює механізми сімейного та особистісного захисту, результатом якого є ставлення до куріння. Лояльність до куріння є патологічною адаптацією до стресу, несвідомими зусиллями щодо збереження сімейної згуртованості, прояв афіліації. За умов неадекватного ставлення до паління в сім'ї створюється збалансована когнітивна структура особистості та стійка система міжособистісних взаємин, яка підтримує адиктивну поведінку та стимулює відтворення тютюнопаління.

Перспективним напрямком подальших досліджень може бути вивчення психосемантичних конструктів індивідуальної та суспільної свідомості, що описують феномен тютюнопаління.

Література

1. Гришина Н. В. Психология конфликта. / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2003. – 464 с.
2. Дмитриев А. В. Социальный конфликт: общее и особенное / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2002. – 504 с.
3. Ключников С. Ю. Семейные конфликты. Практика их решения / С. Ю. Ключников. – 1-е. изд. – СПб. : Питер, 2001. – 651 с.
4. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / С. В. Ковалев. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2007. – 452 с.
5. Психологические тесты / под ред. А. А. Карелина : в 2 т. – М., 2001. – Т. 2. – С. 179-191.
6. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб. : Речь, 2006. – 352 с.